

ARAPÇA DİL YAPISI AÇISINDAN ÜRETİCİ DÖNÜŞÜMSSEL DİLBİLGİSİ

Yaşar DAŞKIRAN (*)

Öz

Makalede, dil edinimi açısından önemli açılımlar sağlayan üretici dönüşümsel dil bilgisinin temel kavramları açıklanır. Noam Chomsky tarafından geliştirilen teoriye göre her cümlenin derin ve yüzey yapı olmak üzere iki yönü vardır. Cümlenin derin yapıdan yüzeysel yapıya dönüşmesini sağlayan dönüşüm unsurlarıyla, insanlar arasında iletişim ve tanışma aracı olan her, dil sınırlı derin yapılarından çok sayıda yüzeysel yapı üretilir. Dillerin üretken yapıları üzerinde duran Chomsky, bunu sistematize eder. Basit cümle düzeyinde dillerin yakınlığını savunan Chomsky'nin görüşleri kısa sürede Doğu ve Batı'da yayılma imkânı bulur. Araştırmada, tertib, hazif, ziyade, derin yapı, yüzeysel yapı gibi teorinin üzerinde durduğu dilin cümle yapısıyla ilgili konular Arapça açısından örnek cümlelerle açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Derin Yapı, Yüzeysel Yapı, Arap Dili, Hazif.

Transformatinoal Grammar in Terms of Arabic Language Structure

Abstract

In the article, the basic concepts of the Transformational Grammar which provides important expansions in terms of language acquisition, are explained. According to the theory developed by Noam Chomsky, each sentence has two directions; deep and surface structure. With the elements of transformation that enable the sentence to turn from deep structure to surfece structure, every language which is the medium of communication and acquaintance between people produces unlimited meanings from its limited structures. Chomsky, who focuses on the productive structures of the languages, systemizes it. Chomsky's views, which advocate the closeness of language at the level of simple sentences, can be spread in the East and West in a short time. In the research, the subjects related to the sentence structure, such as submission and delay, ellipsis, deep and surface structure is explained with examples in Arabic terms.

Keywords: Deep Structure, Surface Structure, Arabic Language, Ellipsis.

*) Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagati
(e-posta: ydaskiran@hotmail.com.). ORCID ID: orcid.org/0000-0003-4085-7503

Giriş

Dil fonolojik, morfolojik, semantik ve sentaktik yapıların, konuşma, okuma, yazma ve dinleme süreçlerindeki interaktif izdüşümleridir. Dil birimleri vasıtasıyla gönderilen kodların iletişimi tam olarak gerçekleştirebilmeleri için belirli bir yapı ve sisteme sahip olmaları gerekir. Bu yapı ve sistem içerisinde, dil birimlerine yüklenen anlamlar da ortak uzlaşımlar doğrultusunda oluşturulmak zorundadır.

Söz dizimi (sentaks), dilin cümle yapısını, cümle türlerini, kelimelerin birleşme usulleri ile kelime gruplarını inceleyen gramerin büyük ve önemli bir koludur. Nasıl ki, dili düşüncenin aynası olarak kabul ediyorsak, düşüncüyü muhataba iletmenin yegâne yolu da cümledir. Cümle, kelimelerin rastgele sıralanışıyla değil, onların belli kurallara göre birleşmesinden meydana gelen bir bütündür. Meselâ: *güzel hava* şeklindeki sıfat tamlaması, kelimelerin yerlerinin *hava güzeldir* şeklinde değiştirilmesiyle cümleye dönüşür. Dolayısıyla kelimeler, ancak cümle içinde anlam ve değer kazanır. Duygular ve düşünceler, kelimelere döküldüğünde belli bir hüküm taşıyan cümle meydana gelir. Duygu-düşünce, hüküm- cümle, aralarında sağlam bağ olan ve birbirlerinden ayrı düşünilemeyen kavramlardır. Bir başka deyişle dil, seslendirilmiş düşünce, düşünce ise, sessiz bir dildir denebilir. Nasıl ki; cümleye söz dizimi diyorsak, söz dizimi de, dilin yapısı demektir. Yeryüzünde konuşulan bütün dillerin kendilerine has yapısal özellikleri vardır. Bir dili diğer dillerden ayıran özellik, kelime varlığından ziyade cümledeki kelimelerin sıralanış düzenindeki farklılıklardır. Bu sebeple bir dili tanıyabilmek için yapısal özelliklerini iyi bilmek gerekir. Bilindiği üzere dünya üzerinde konuşulan diller yapıları bakımından tek heceli, eklemeli ve çekimli olmak üzere üç ayrı grupta incelenmektedir. Bu tasnifte esas olan şey, kelime türetme özellikleridir. Kelimenin yapısı ve türetme yolları da bir dilin temel yapısı içine girmekle birlikte dili meydana getiren asıl unsur, cümle yapısıdır.

Semantik çalışmaları bugün dilbilim çalışmalarının zirvesini oluşturur. Semantik alanında yapılan ilk çalışmalara bakıldığında sözcüklerin anlamlarını tespit etmekle işe başlar. Fakat bugün geldiği noktadan bakıldığında sözcüklerin anlamını incelemenin ötesine geçerek dil alanın diğer unsurlarını açıklamaya çalışır. Dil bilimciler, dil çalışmalarının asıl hedefinin anlam odaklı olduğunu, gösterilen çabaların anlamı yakalamaya matuf olduğunu söylemektedirler. Gramer anlam ilişkisini ele alan çalışmaları bu bağlamda değerlendirilmek mümkündür. Mecaz ve diğer anlam genişlemesi yolları bu bağlamda ele alınmalıdır. İbn Cinnî'nin (ö.392/1002) ifade ettiği gibi dilin çoğu mecazdan oluşmaktadır (İbn Cinnî 971: II/447). Bu bize dil araştırmalarında şekilci anlayıştan uzak daha kapsamlı bir bakış açısıyla dile yaklaşmamızın gerekliliğine işaret eder.

İbn Cinnî'nin, yüzlerce yıl öncesinde, “dil her toplumun düşüncelerini ifade eden seslerdir” tanımı çok önemlidir (İbn Cinnî 1971: I/33). Düşünceler, dinleyene, muhataba iletilmek istenen anlam yüklü ifadelerdir. Onu aktarmak için yazılı ve sözlü dili oluşturan sesler en önemli araçtır. Öyleyse dilin iki yönü vardır; birincisi duyulan, görülen maddi yönü, diğeri zihni, anlam yönüdür. İki taraf adetâ birbirini tamamlar. İbn Cinnî'nin yaptığı dil tanımı, ondan yüzlerce yıl önce yapılan Aristo'nun (m.ö.322) tanımına yakındır.

Otto Jespersen (1867-1943), dilin cevherinin insan aktivitesi olduğunu söyler. Dil, duygu ve düşünceleri açıklamak, başkalarının düşüncelerini anlamak için giriştikleri bir eylemin sonucudur. Her bir dil olgusunun formal, şekli yönü ve içsel, yani anlam boyutu vardır. Şekil, sözcük yapıları ve öge oluşları, içsel yön ise anlamlar ve maksatlardır. Dil iletişim vasıtası olarak düşünceyi farklı kalıplarda aktarmanın aracıdır ('Avn 1970: 42).

Cümle yapısında, dil birimleri arasında var olan ilişki Saussure (1857-1913) tarafından geliştirilen sentagmatik (علاقات انتلافية) ve paradigmatic (علاقات استبدالية) ilişkiler olarak tanımlanır. القطار *tren hızlıdır* örneğinden hareketle, طائر *kelimesi*, طائرة, سائق, سياره gibi sözcükleri çağırır. Bir semantik alana ait sözcükler arasında doğan bu ilişki ağına paradigmatic yakınlık denir. Bazıları bunu trafik işaretlerine benzetir. Sarı, kırmızı ve yeşil renkleri arasında irtibatı sağlayan trafik sistemidir. Arapçada sözcük seçiminde çoğu zaman titiz bir yol tutulur. Aşırılık ifade eden عاصف ریح 'şiddetli rüzgâr', برد قارس 'kuru soğuk', حار لافح 'yakıcı sıcak'; yumuşak ifadesi için kullanılan فراش وثير 'yumuşak yatak', ثوب لين 'ipeksi elbise', بشره ناعمة 'pürüzsüz cilt' gibi örneklerinde sözcükler birlikte bir bütün oluştururlar (Mubarek 1981: 315).

Dilde dizim sistemine bağlı olarak dil birimleri arasındaki ilişkiyi ifade eden sentagmatik yapı sadece sözcük değil bunun dışında diğer ek, edât ve cümleler arasındaki ilişkiyi de tasvir eder. Cümle yapısında seçilen sözcükler kadar, dil yapıları arasındaki ilişki de önemlidir. Mübtedânın olmadığı yerde haberden bahsetmek imkânsızdır. Aynı şekilde mef'ûl bih'ten bahsederken onun müteaddî bir fiil ve fâille olan irtibatını belirtmek gerekir. Her iki yapıyı örnekler üzerinden çoğaltmak mümkündür. Bütün diller için geçerli olabilecek bir saptama olan bu yapı özellikle yabancı dil öğretiminde katkısı tartışılabilir. Chomsky'nin ortaya koyduğu derin yapı ve yüzey yapı ayrımı yabancı dil eğitimi sözcüğü konusunda da ele alınmalıdır. Belki de formel yabancı dil eğitimi durumlarında da bu ayrımın bilinci ile hareket edilmesi doğru olacaktır. Yabancı dildeki bazı tümcelerin de yüzeyde aynı görünüp, derin yapıda farklılaştığını gözler önüne seren örnekler de saptanarak, bu durumdan dil edinme sürecinde faydalanılabilir (Baykent 2015: 137).

Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinin Temel Unsurları

Ortak aklın ürünü olan fikirler, herkese hitap eden anlaşılır düşüncelerdir. Gramer de sonuçta bir milletin ortak aklının ürünü olup, üzerinde uzlaşılan bir yapıyı yansıtır. Onun için ana dil sahipleri, dillerini hiç zorlanmadan öğrenebilmektedirler. Dilde yaratıcılık, üretkenlik ise sonradan kazanılan ve geliştirilen bir durumdur. Dili üretken kılan dil yapıları ve dil yeteneğidir. Dil yapılarının üretkenliği birbirine yakındır. Ortak zihinsel olguları her dil farklı şekilde ortaya çıkarır. Dilsel ilişkiler yetisine fitri olarak sahip olan insana yetiştigi çevre yeni şeyler kazandırır.

Cümle yapısına hâkim olan kuralları açıklamayı hedefleyen üretimci dönüşümsel dilbilgisi kuramı çerçevesinde geliştirilen evrensel gramer kavramı her ne kadar dünya dil-

lerinin gramer bakımından ortak özellikler içerdiği görüşünü ileri sürse de diller arasında yapısal ayrımlar çocuğun o dili öğrenme sürecini bilişsel (kognitif) düzeyde etkilemektedir. Chomsky, Kartezyen rasyonalizminin ve zihinselci yaklaşımın etkisi altında kalmış ve insanın doğuştan dil yetisine sahip olduğunu savunmuştur. İnsan doğuştan evrensel bir dilbilgisine sahiptir ve tüm doğal dillerin temelinde yatan Evrensel Dilbilgisi (Universal Grammar) sayesinde insan, çevresinde duyduğu dil örneklerinden tümevarımsal çıkarımlar yapar ve kendi dilinin ilkelerini keşfeder (Baykent 2015: 83). Dil öğrenim sürecinde zihnin önemine vurgulayan Chomsky, dilbilimin amacı insanın doğuştan sahip olduğu dil yetisini keşfetmek olduğunu söyler. Dilin üretici unsurları üzerinde duran Chomsky bunu sistematize etmeye çalışır. Teorinin hedefi evrensel ilkeleri ihtiva eden bir dil teorisi oluşturmaktır. Dillerin ortak özellikleri, evrensel dilbilgisini oluşturduğuna inanır. Bu konuda Jakobson'un (1896-1982) ses bilim alanında ulaştığı hedefe ulaşmak ister. Sahip olduğu felsefi arka plan, geliştirdiği dil teorisine katkı sağlar.

20.yy'ın ikinci yarısında Chomsky tarafından yayınlanan *Syntactix Structures (Sözdizimsel Yapılar)* (1957) adlı eserde dile yönelik sorgulamalarını açıklamıştır. *Aspects of The Syntax Theory (Sözdizimi Teorisinin Farklı Yönleri)* (1965) adlı kitabında ise daha önce ortaya koyduğu sentaks teorisini geliştirmiştir. Chomsky tarafından geliştirilen üretici dönüşümsel dilbilgisi, kurucusu tarafından yenilenerek kısa zamanda yayılma imkânı bulmuştur. Üretici dilbilgisi, dilin temel ilkelerini keşfetmeyi amaçlaması bakımından onu kendisinden önceki yaklaşımlardan köklü şekilde ayırır. "Dilbilimde yapısalılık, dilbilgisini "sınıflandırıcı" bir etkinlik olarak görürken Chomsky, üretici dilbilgisi kuramıyla "derin yapı" ve "yüzey yapı" ayrımını yaparak dilbilgisine "açıklayıcı" bir bakış kazandırmıştır (Müldür 2016: 60).

Üretici dönüşümsel dilbilgisi, her dilde var olan üretkenlik (generation) ve dönüşümlülük (transformation) kavramlarına vurgu yapar (İstiftiyye 2008: 178). Üreticilik, dildeki esas yapıları ifade eder. Dönüşümlülükten kasıt ise esas cümle yapısında meydana gelen bir takım değişikliklerdir. Üretici dilbilgisi sonsuz sayıda yapılar üretmek için tekrarlanabilen kurallar sistemidir. Bu kurallar sisteminde üç önemli bileşen vardır: sentaktik, fonetik ve semantik bileşenler. Sentaktik öge, her biri belli bir tümcenin tek bir yorumu ile ilgili olan tüm bilgiyi içeren soyut formel bir kümedir. Bir dilbilgisindeki fonolojik bileşen, sentaktik kurallar tarafından üretilmiş bir tümcenin fonetik biçimini belirler. Bu öge sentaktik bileşen tarafından üretilen yapıyı fonetik olarak ifade edilmiş bir işaret ile bağlantılandırır. Semantik bileşen ise bir tümcenin anlambilimsel yorumunu belirler. Bu bileşen, sentaktik bileşen tarafından üretilen yapıyı, belli bir semantik yorumlamaya bağlar. Bu nedenle hem fonolojik hem de semantik bileşen saf yorumlayıcıdır. Her biri, sentaktik bileşenin sağladığı enformasyonu kullanır. Sonuç olarak bir dilbilgisindeki sentaktik bileşen, her tümce için semantik yorumlamayı belirleyen bir derin yapı ve fonetik yorumlamayı belirleyen bir yüzey yapı belirlemelidir (Baykent 2015: 105).

Üretimci dönüşümsel dilbilgisi anlayışının yaygın kabul görmesiyle beraber, gramer ve sözcük unsurlarını ayrı düşünmek, dil gerçeklerine ve anadil konuşucularının dil yeti-

sine uygun olmadığı kanaati yaygınlık kazanır. Cümle, ses ve anlam arasında köprü vazifesi görür (Zekeriyya 1986: 17). Zihinde belirlenen anlamlar gramer formatı içerisinde sunulur. Chomsky'nin ifadesiyle, dile nisbetle gramer, bedendeki kalp gibidir. Kalp nasıl vücuda hayat veren kanı pompalıyorsa, gramerde dilsel sıhhatin esasını oluşturan cümleyi şekillendirir. Chomsky, teorisini matematik formülleri gibi açık ve net, yoruma ihtiyaç duymayacak şekilde açık olarak niteler.

Üretimci dönüşümsel dilbilgisi, ortak hedeflere sahip dillerin, yapısal farklılıkları üzerinde durur ('Abduttevvâb 1997: 187). Bütün dillerin ham maddesi benzer unsurlardan oluşur. Bunlar edât, sözcük ve cümle unsurlarıdır. Descartes (1596-1650) doğrultusunda, dillerin yalnızca yüzeysel yapıda birbirinden ayrıldığını öne süren Chomsky, dile getirilen düşüncelerin evrenselliğini, bu nedenle de çevirinin mümkün olduğunu savunur. Chomsky'nin doğal dillerdeki *tümler* ve insanoğlundaki *doğuştan* nitelikli dil yetisine ilişkin düşünceleri dilbilimci ve ruhbilimcilerin günümüzde uzun uzun tartıştıkları ve yoğun biçimde inceledikleri konulardır (Vardar 1999: 276). Temel cümlede (kernel sentence) yapılan bir takım değişiklikler sonucunda elde edilen cümleler (nonkernel sentence), Chomsky'nin üretimci dönüşümsel dilbilgisi teorisinin özeti.

Dilciler, dil melekesi kazanmayan birinin, sadece bildiği gramer kuralları veya sözcüklerden hareketle dilde doğru cümleler kuramayacağını vurgularlar. Bunlara ek olarak, dilde sözcükler arasındaki ilişkinin incelikleri de bilinmelidir. Eğer kişi, cümlenin akışına uygun sözcük seçme becerisini geliştirmediyse, gramatikal açıdan doğru olmakla beraber, anlamı bozuk cümleler kuracaktır. Sözüün değeri, uygun sözcüğü yerinde kullanmakla sağlanır (Derviş 1998: 107). Chomsky'nin kullandığı *Colorless green ideas sleep furiously* (renksiz yeşil fikirler kızgınca uyuyor) cümlesi bunun en bariz örneğidir. Bu lafız anlam örtüşmesi veya başka bir ifadeyle anlamın uygun dil yapısında ifade edilmesidir.

Anadil kullanıcısı, gramatikal sapmaların yanında anlam bozukluklarını kolayca fark eder. Bu, dil selikasının bir sonucudur (Zekeriyya 1986: 9). Anadil sahibi, eş sesli sözcükleri rahatlıkla bir birinden ayırır. Örneğin *bank* sözcüğünün, *the bank is green* 'bank yeşildir' cümlesinde onun *banka* mı yoksa nehir kıyısı mı olduğu fark eder. Arapçada رأيتُ ماء العين 'suyun kaynağını gördüm' cümlesinde, ماء العين ifadesinin *gözyaşı* anlamında kullanılmadığını anlar. Bu türden sözcüklerin anlamı, bağlamdan anlaşılır. Gramer anlam ilişkisini ele alan dil araştırmaları bu konuları önemsemektedir. Modern dönem dil çalışmalarında, anlam dil çalışmalarının en önemli ögesidir. İngiliz Dilbilimci David Crystal, anlama işaret etmeden yapılan dil tahlilini, denizi bilmeden gemi inşa etmeye benzetir ('Abduttevvâb 1997: 188).

1963 yılında, Katz ve Foder, Chomsky'nin gramer teorisine kaynaklık eden, *The Structure of Semantic (Anlambilim Yapısı)* adlı kitapta, semantik ve grameri birlikte ele aldılar. Daha sonra, Chomsky bu esere çokça atıf yapacaktır. Katz ve Foder'in çalışmasının hemen ardından yayınlanan Katz ve Postal'ın *An Integrated Theory of The Linguistic Descriptions (Betimleyici Dilbilimin Tümüleşik Yaklaşımı)* (1964) adlı kitabı betimleyici dilbilimi destekler niteliktedir.

Katz ve Foder, semantik unsuru, soyut gramer kurallarını açıklayan, sözlük ve açıklayıcı kuralları (projection rules) içeren, açıklama aracı (projection device) olarak tarif ederler. İdeal bir sözlük, dilin sözvarlığında bulunan sözcükleri tanımlar. Açıklayıcı kurallar ise (projection rules), anlam ihtimallerine, gramatikal ilişkilere dayanır. Konuyu açıklığa kavuşturmak için şu örneği verirler; “Visiting aunts can be boring” (زيارة العمات قد تكون مملة – halaların ziyareti sıkıcı olabilir). Bu cümleyi doğru anlayabilmek için derin yapıya dönmek gerekir. Arapça cümle yapısı açısından bakıldığında زيارة العمات şeklinde tamlama olursa, “halaların yaptığı ziyaret”, زيارة العمات fâilin mefu’lü olarak düşünüldüğünde, “halaları ziyaret” olarak anlaşılır. Katz ve Foder’a göre cümleyi oluşturan sözcükler, her iki anlam için de uygundur. Burada anlamı belirleyen, açıklayıcı kurallardır. Sadece sözcüklerin anlamından hareketle veya isim, fiil gibi sözcük türü tanımlamasıyla cümle doğru anlaşılmaz. Açıklayıcı kurallar ışığında gramer kaidele-
rinin sağlayacağı bilgiler, doğru anlamaya önemli katkılar sağlar (Abdullatif 2000: 45).

Yeti ve Edim Terimleri

N. Chomsky’e göre, dilbilim kuramı, konuşucu-alıcının edincini inceler. Dilbilimci dilsel edinci, konuşucu ve alıcının kendi anadili konusunda sahip olduğu sezgisel bilgi olarak tanımlar. Bu bilgi, konuşan özneye örtük olarak bulunur; başka bir deyişle, edinç her insanda gücül bir biçimde var olan bir dilsel dizgedir. Edinç kendi anadilinde konuşan özneye bilmediği, işitmediği ya da söylemediği tüm tümceleri üretebilme ve onları anlayabilme olanağı verir. İşte bu edinç sayesinde, konuşan özne ya da bu tümcenin dilbilgisi kurallarına uygun olup olmadığını değerlendirir; kısacası dilbilgisel tümceleri dilbilgisel olmayan tümcelerden ayırt eder (Kıran 2013:207).

Chomsky, dil (langue) ve söz (parole) ayrımı yapan Sausure gibi competence (yeti) ve performance (edim) terimlerini geliştirir. Sausure, dili kullanmayı bir senfoniye benzetir. Dil, ferde anlamayı ve anlatma imkânı sağlayan dilsel geleneklerden oluşur. Ullmann da (1914-1976) “dil, dil grubunun fertlerinin zihninde hazır olan ses sembolleri sistemi, söz ise var olan sembollerin kullanıcı tarafından dile getirilmesidir” (Ullmann trs: 31) tanımını yaparak Sausure’nin tanımını günceller. Ancak Chomsky, Saussure’nin dil kavramına ya da dil anlayışına karşı çıkar. Chomsky dilbilgisini, edinci inceleyen üretici evrensel bir kuram olarak ele alır. Çünkü onun için önemli olan, konuşan öznenin yaratıcılığını açıklamak, söylenmemiş tümceleri anlama ve üretme yeteneğini ortaya koymaktır (Kıran 2013: 209).

Yeti, her insanda hazır olan bir özellik olarak kabul edilir. Ferdin dilini bilmesini ifade eden yeti, karşılaştığı cümlelerin doğruluğunu ayırt etme imkânı sağlar. Edim ise bu bilgi sayesinde konuşanın ve alıcının bağlama uygun şekilde dili kullanmasıdır. Edinç, üretici dilbilgisi kuramında, bir dilde daha önce hiç üretilmemiş tümcelerin konuşucu-dinleyiciler tarafından üretilip yorumlanabilmelerini açıklayan içsel dil bilgisi, dil yetisidir (İmer Kocaman ve Özsoy 2013: 113). Chomsky, yeterlilik ve edim ayrımını dili tanımlamada

gerekli bir taksim olarak görür. Yeti ve edimi konusunda Vardar şu ayrımı yapar: “Bireylerin, dilsel bilgisini oluşturan, sonsuz sayıda tümce üretip anlamasını sağlayan düzeneğe, kurallar dizisine edinç denilmekte, bu kuralların somut söz söyleminde büründüğü biçime edim adı verilmektedir (Vardar 1982: 39). Dil, yeti ve edim olarak insanın sahip olduğu dinamikler ışığında incelenmelidir. Yeti ve edim, derin ve yüzeysel yapı terimlerinin doğuşunun sebebidir. Üretimi dönüşümsel dilbilgisi anlayışının esasını teşkil eden bu iki terim, dil araştırmalarında zihinsel yönü ışık tutar (Laynes 1985: 97).

Derin ve Yüzeysel Yapı

Chomsky'nin geliştirdiği üretimi dönüşümsel dilbilgisi teorisinin temel kavramlarından olan derin ve yüzeysel yapı terimleri önemlidir. Derin yapı, basit cümle yapılarından oluşur. Yüzel yapı da ise birden çok cümlenin birlikte kullanılması söz konusudur. Sözcüklerin cümledeki yeri üretimi dilsel ilkeler açısından önemlidir. Sözcük gramatik değerini, derin yapıdaki yerinden alır. Sözcüğün cümledeki görevi cümlenin yenilenmesindeki yeriyile ilişkilidir. Derin yapı, yüzey yapının karşıt durumu olup bir cümlenin soyut olarak anlam bilimsel boyutunu temsil eder. Bu yapı cümlenin biçimsel veya sentaktik görüntüsünün aksine görünmeyen fakat algılanabilen seviyesi olup dönüşümlü gramerde (transformational grammar) *temel yapı*, *uzak yapı*, *birincil yapı* vb. birçok adla ifade edilmektedir. Cümlenin bu seviyesi, aynı yüzey yapıya sahip cümlelerin derinlerinde yatan farklı anlamları ayırt etmek noktasında yol gösterir. Yüzey yapı ise bir cümlenin sentaktik olarak üretilmiş ve son halini almış şeklidir. Yüzey yapıdaki cümleler, nihai olarak ifade edilmiş olup duyulmaya (kulağa) ve okunmaya (göze) hitap eder duruma gelmişlerdir (Demirci 2010: 294).

Chomsky ve takipçileri, gramerde derin yapı ve yüzeysel yapı olgularını geliştirdiler. Derin yapı, onlara göre anlamı belirleyen önemli bir unsurdur. İnsana ait olması itibarıyla dilin aklı tarafına dikkat çekerler. Çünkü dil, sınırlı unsurlarla sınırsız cümleler üreten bir olgudur. Bu haliyle dil mekanik bir yorumla (mechanical explanation) açıklanamaz. Chomsky'ye göre dil düşünme için bir araçtır. Bu karmaşık sistem düşünme ve iletişim için kullanılır. Dil ve düşünme arasındaki ilişkiye bakıldığında ilk sorgulanan düşüncenin dil gibi bir araç ile mi gerçekleştiğidir. Eğer düşünmenin, dilin aracılığı ile gerçekleştiği kabul edilirse bu aracın, doğal dilimiz mi yoksa “düşünce dili” gibi farklı bir dil mi olduğu sorgulanabilir. Yani insan İngilizce veya Fransızca mı düşünür yoksa insanın doğal dili ile ilişki içinde olan bir başka düşünce dili var mıdır? Eğer farklı bir düşünme dili kabul edilecekse, onun doğal dilimizle nasıl bir ilişkide olduğu da merak konusu olacaktır (Baykent 2015:111).

Üretimi Dönüşümsel Dilbilgisi'nin Arapçadaki Yansımaları

Sıbeveyhi (ö.180/796), “الاستقامة من الكلام والإحالة” olarak adlandırdığı başlık altında; el-Müstakîmu'l-hasen, el-muhâl, el-müstakîmu'l-kezib, el-müstakîmu'l-kabîh ve el-muhâlu'l- kezib taksimini yapar. Müstakim terimi, anlam ve gramer yönüyle

cümlelerin tam olmasını ifade eder. el-Müstakîmu'l- hasen için, أَتَيْتَكَ ‘dün geldim’, el-Müstakîmu'l- kabîh için, سَأْتِيكَ غدا ‘yarın geleceğim’; Sözüün öncesinin sonrasıyla çeliştiği muhallik için, أَتَيْتَكَ غدا ‘yarın geldim’ ve سَأْتِيكَ غدا ‘dün geleceğim’; el-müstakîm el-keziib için, حَمَلْتُ الْجَبَلَ ‘dağı taşıdım’, شَرِبْتُ مَاءَ الْبَحْرِ ‘denizin suyunu içtim’; Sözdiziminde sözcüklerin kural dışı dizimini ifade eden el-müstakîm el-kabîh için, قَدْ رَأَيْتَ زَيْدًا (doğrusu: رَأَيْتَ زَيْدًا) ve كَيْ يَأْتِيكَ (doğrusu: كَيْ يَأْتِيكَ زَيْدًا) örneklerini verir. el-Muhâlu'l-Keziib için ise سوف أشرب ماء البحر أمس ‘dün denizin suyunu içecektim’ örneğini verir (Sîbeveyhî 1898: I/25-26).

Bu bağlamda Cürçânî, “harflerin dizimi, telaffuzda birbirinin ardı sıra gelişleri demek olup bu diziliş bir anlamın gerektirmesinden dolayı gerçekleşmiş değildir. Harfleri dizen kişi de aklın, harflerin dizilişinde gözetilmesi gereken bir kurala tabi olmuş değildir. Örneğin “dövme” anlamını ifade etmek üzere başlangıçta ضرب değil de, رِبْض kelimesi belirlenseydi bu herhangi bir kargaşaya yol açmazdı” diyerek anlamın cümle yapısıyla olan ilişkisine işaret eder (Cürçânî 2008: 59). Cürçânî’ye göre dil, insanlar arasında iletişim ve anlaşmanın tek vasıtasıdır. Bir lafzın anlamını bilmeden, cümlelerin neresine yerleştirileceğini bilemezsin. Lafızlarda anlamlarından bağımsız birer lafız olmaları itibarıyla bir sıralama yapamazsın. Zihninde anlamları bir sıraya koyduktan sonra lafızları sıralamak için ayrı bir fikri çaba harcamazsın. Anlamların zihindeki yerini bilmek, konuşmada anlamlara karşılık gelen lafızların yerini bilmek demektir (Cürçânî 2008: 64). Cürçânî, bu cümlelerle nahiv ilmindeki bazı sapmaları görerek bunu ıslah etmeyi hedefler (Lâşîn 1980: 4).

Dil konusunda yenilikçi yaklaşımlarla bilinen Cürçânî’nin geliştirdiği ta’lik ve nazım terimleri, üretici dönüşümsel dilbilgisi yaklaşımı açısından önemlidir. Ta’lik, sözcükler arasında ve gramer anlamlarıyla gerçekleşen bir etkileşim olup bu süreçte anlamlar arasında rabt ve irtibat ilişkisi doğar. İrtibat, cümle öğeleri arasında doğrudan kurulan ilişki, rabt ise öğeler arasında bir vasıtayla kurulan ilişki demektir. Bu konuşanın gramer anlamlarını da dikkate alarak dilde var olan öğelerden seçimler yapılmasıyla gerçekleşir. Nazım ise, ta’lik düşüncesinin bir sonucudur. Nazım teorisi kapsamlı bir teori olup, nahiv ve belâgat arasında kesin bir ayırım yapmaz (‘Azîz 2009: 25). Nazım ve te’lif terimleri arasında bir irtibat vardır. İnciler ipe dizildiğinde, نَظَّمْتُ الْخَزَرَ نَظْمًا “incileri ipe dizdim” denir (İbn Faris 1991: V/442). Ta’lik sözcüklerin anlamının zihinde sıralanması, nazım ise söz konusu lafızların telaffuzudur. Bu ayrıştırılması zor bir süreçtir. Konuşan bunu sanki aynı anda gerçekleştirir. (Cürçânî 1984: 56). Nazım, aklın gerektirdiği şekilde, anlam uyumunu dikkate alarak sözcükleri ve cümleleri bir düzene koymaktır. Dil biliminde, nazım teriminin karşılığı olarak bazen *rasf* (الرصْف) terimi kullanılır (‘Affî 2001: 48). Nazımın en önemli tarafı, manayı esas almasıdır. Gramer anlam ilişkisine dikkat çeken Cürçânî’nin görüşleri, bugün yaygın olan dil bilim anlayışının ulaştığı noktanın gerisinde değildir (Behensâvî 1994: 37). O, nazım terimiyle gramer anlamlarına işaret eder.

Sözcük sıralamasındaki esnek yapı dillerde farklılık gösterir. Arapça bu konuda orta bir yol tutar (Vendryes 1950: 187). Kelimelerin dizilmesi ile amaçlanan şey, sözcüklerin telaffuzda birbirinin ardı sıra gelmesi değil, delâlet ve anlamlarının aklın gerekleri doğrultusunda birlikte kullanılmasıdır. Kelimelerdeki dizimin, dizilen şeylerin birbirine karşı konumu dikkate alınarak dizmek anlamında olduğu ve bu açıdan kalıba dökme, süsleme, nakış yapma vb. biçim verme amacı güdülen işlere, sanatlara benzediği kesinleşmişken bununla lafızların telaffuzda birbirinin ardı sıra gelmesinin kastedilmesi nasıl düşünülebilir (Cürçânî 2008: 59). Çoğu zaman insanlar sözcükleri bağımsız yapılar olarak değerlendirirler. Aslında sözcükleri bir birinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Anlam yönüyle değerlendirildiğinde her bir sözcük geniş anlam alanının bir parçasıdır. Bu durumu örümcek ağına benzetmek mümkündür. Ağı oluşturan her bir parça birbiriyle irtibatlıdır (Laynes 1987: 83). *وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا* “Baş ak saç ile tutuştu” (Meryem: 19/4) ayetinde, derin yapının farklı şekillerde yüzey yapıya dönüşünü Cürçânî şöyle açıklar; “اشتعل” “tutuşmak” eylemi, lafız açısından başa ait ise de, anlam bakımından saça aittir. Ayetin seçkinliğinin, böyle bir ifade tarzının benimsenmesinden ileri geldiğini şöyle bir deneme ile anlayabilirsin. Bu ifade tarzını bırakıp lafzı, doğrudan gerçek fâiline ait kıl ve *اشْتَعَلَ الشَّيْبُ فِي الرَّأْسِ* “başın ak saç tutuştu” veya *اشْتَعَلَ الشَّيْبُ فِي الرَّأْسِ* “baştaki ak saç tutuştu” de ve düşün (Cürçânî, 2008: 98).

Sözün şekil ve içerik olarak anlaşılır ve net olmasını hedefleyen üretici dönüşümsel dilbilgisi anlayışı kavram ve hedef olarak, Sibeveyhi, İbn Cinnî gibi dilcilerin anlayışıyla ortak noktalara sahiptir (Abdullatif, 2000: 34). Chomsky’nin derin ve yüzey yapı terimleri, Sibeveyhi de asıl ve fer olarak isimlendirilir. Sibeveyhi, *el-Kitab*’ın girişinde anlamlı cümle vurgusu yaparak, gramer öğelerinin temsil ettiği nahiv anlamlarına, semantik boyutu da ekleyerek dil anlayışına yeni bir ufuk açar. Sibeveyhi’nin yanısıra, İbn Faris (ö.395/1004) ve İbn Hişam (ö.761/1360) gibi dilciler bu noktalara vurgu yapar.

Derin yapı ve yüzeysel yapı kavramları Arap dil geleneğinde her ne kadar açıkça ifade edilmese de dilsel izahlar etrafında konuya işaret eden bilgilere rastlamak mümkündür. Bunun en açık örneği İbn Cinnî’nin *el-Hasâis*’inde Arapçanın Cesareti (شجاعة العربية) başlığı altında verdiği bilgilerdir. Hazif, ziyade, takdim-tehir ve anlam genişlemesi konularını üzerinde duran İbn Cinnî üretici dönüşümsel dilbilgisinin temel konularına açıklayarak, farklı kullanımlara imkân sağlayan Arapçanın esnek dil yapısına işaret eder (er-Remâlî 1996: 66). Arap dilciler, tek bir dilsel yapının birden çok görevini üstlendiğini açıklarlar. Dil yapılarında esneklik genel olarak bütün dillerin ortak bir özelliği olarak öne çıkar.

Üretici dönüşümsel dilbilgisi, dilin sahip olduğu iki temel ilke olan üretkenlik (generation) ve dönüşümlülük (transformation) esaslarına dayanır. جاء زيد üretken cümle olarak, زيد جاء cümlesi ise dönüşümlü cümle olarak değerlendirilir. Çünkü bu cümlede takdim- tehir vardır. Dil kullanıcıları, bir cümleyi farklı ifade etme bilgisine

sahiptir. Örneğin, *عزفت الفرقة الموسيقية لحن الرجوع الأخير* (muzik grubu son dönüş şarkısını söyledi) cümlesini *عزفت الموسيقا لحن الرجوع الأخير* (fiilin meçhul yapısı), *عزفت الفرقة لحن الرجوع الأخير* (meçhul fiil ve hazif), *عزفت الفرقة الموسيقية لحن الرجوع الأخير* (musîkâ kelimesinin hazfi), *الفرقة* (takdim tehir), *الفرقة الموسيقية عزفت لحن الرجوع الأخير* (takdim tehir ve hazif) farklı cümle kalıplarıyla ifade edebilir (İstîtiyye 2008: 179).

Arapçada isim cümlesi, edatlar vasıtasıyla soru cümlesine dönüşür. *افتتحت الندوة* (doğrulama) *هل افتتحت الندوة أعمالها* (doğrulama sorusu), *متى افتتحت الندوة أعمالها* (zaman sorusu), *أين افتتحت الندوة أعمالها* (yer sorusu), *لماذا افتتحت الندوة أعمالها* (sebeup sorusu), *من* (nasıllık sorusu), *كيف افتتحت الندوة أعمالها* (özne sorusu) soru cümleleriyle ifade edilebilir. Bunların dışında dönüşüm olumsuz cümle, tekid, meçhul, atf, ziyade, hazif, takdim-tehir gibi yollarla dil yapısının alanını genişletir. Arapçadaki ‘âmil olgusunu anımsatan bu yapı, anlamın açıklık kazanmasında önemli işlev görmektedir. Bu yaklaşım, nahivcilerin cümle tahlilinde çokça başvurdukları bir yöntemdir (Râcihî 1986: 149).

Arapça Dil Yapısı ve Dönüşüm Unsurlarının

Arapçada temel cümle yapılarını üretici dönüşümsel dilbilgisi açısından şu şekilde özetlemek mümkündür: 1- *فعل لازم + فاعل / فعل متعد + فاعل + مفعول به / 3- فعل + مفعول به ضمير + فاعل / 4- مسند إليه معرفة + مسند نكرة / 5- مسند شبه جملة + مسند إليه نكرة / 6- مسند إليه معرفة + مسند معرفة*. Amacı, konuşan tarafından alıcıya bilgi vermek olan bu cümle yapıları, Arapçada çekirdek cümle kurmak için kullanılan gramer yapısını özetler niteliktedir. Burada tekid, olumsuzluk, istifham, nida, uyarı, övgü vb. benzer anlam olaylarına yer verilmez. Maksat anlamı en sade yolla aktarmaktır. *علي في البيت رجل* (Hz. Muhammed Allah’ın elçisidir), *محمد رسول* (Ali çalışkandır), *مجتهد* (Bu Muhammed’dir) cümleleri çekirdek isim cümleleridir. Benzer şekilde *علي حضر* (Ali geldi), *بلغ محمد رسالة ربه* (Hz. Muhammed Rabbî’nin emrini tebliğ etti), *أكرمني النادي الأدبي* (Edebiyat kulübü beni ödüllendirdi) cümleleri ise çekirdek fiil cümleleridir. Cümleler şu şekilde kullanıldığında; *كان علي* (Ali çalışkandı), *ليس علي مجتهدا* (Ali çalışkan değildi) cümleleri bir takım eklerle yeni anlamlar kazanır. Arapçada cümlelerin tertib, ziyade, hazif, ton, hareke değişikliği gibi yollarla dönüştürülmesi mümkündür. Cümlede yapılan her bir değişiklik anlamı doğrudan etkileyecektir (Amâyira 2004: 281).

Gramer ve belâgatın esaslarından olan dönüşüm unsurları, söylem çeşitliliğini artırır. Sözcüklerin daha etkili bir şekilde bürünmesini, yeni anlamlar üretmesini hedefleyen dönüşüm, dilin ifade gücüne hâkim olmak, bilinen dil kurallarının ötesinde bir yöntemle anlamı aktarma çabasıdır. Çekirdek cümle yapısından dönüşümlü yapılara geçiş, sözün alanını ve etkisini artırırken aynı zamanda bağlama uygun cümleler oluşturma imkânı sağlar. Dilde dönüşüm olgusu genellikle, hazif, takdim ve tehir şeklinde gerçekleşir.

1. Hazif

Düşüncelerin ifade edilmesinde dillerde yaygın olarak kullanılan hazif kelime, cümle ve farklı dil üsluplarında ortaya çıkar. Belâgat çoğu zaman icazla özdeşleştirilir. (İstîfeye 2008: 249). Seçimsel dönüşüm yolları arasında yer alan hazif ziyadenin aksine, maksatlı olarak ana cümledeki bir ögenin düşürülmesidir. Haziften sonra da anlamlı cümle varlığını devam ettirir. Birisi من جاء؟ *kim geldi*, sorusuna علي *Ali* cevabını verdiğinde, fiil hazif edilmiş olmakla beraber cümle anlaşılmalıdır (Amâyire 1984: 134). Dönüşüme uğrayan cümlelerin fesahat yönü dikkat çeker. Ayette وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ “Onlara yeri ve gökleri kim yarattı diye sorsan, Allah diyeceklerdir” (Lokman: 31/25) ayetinde cevapta fiil (خلق) hazfedilmiştir. Eksiltme, tümce bağlamında anlamı kolayca anlaşılabilir sözcükleri ya da sözcük öbeklerini tümcede kullanmama sanatı olarak tanımlanabilir (Kıran 2013: 431). Söz inceliği çoğu zaman, konuşanın anlam kapalılığına yol açmayan, anlamın gizlenmediği hazif unsurundan kaynaklanır. Söz tasarrufu olarak kabul edilen hazif, sözün etkisini artırırken, konuşanın dil hâkimiyetini ve sözü etkili kullanma yeteneğini ortaya çıkarır. Zaten dilin doğasında, en kısa yoldan anlamı beyan vardır (Ebû Musa 1996: 153).

Cürcânî, Arap dilinde hazfin öneminden bahsederken şöyle der; “Bu nükteli, olağanüstü ve sihre benzer bir konudur. Çünkü burada bir kelimenin zikredilmemesinin (hazfedilmesinin/sözden düşürülmesinin) bazen zikredilmesinden daha fasih olduğunu; bir şeyi söyleyip susmanın, maksadı daha iyi ifade ettiğini, konuşulmadığında daha çok şey söylendiğini, açıklama yapılmadığında daha çok şey ortaya konduğunu görürsün” (Cürcânî 2008: 134). Cürcânî, bu ifadesiyle, Arap dilinde çok kullanılan bu üslûbun önemine ve zorluğuna işaret eder (Buhayrî 2005: 247).

Hazif, şâirin vurgulamak istediği bazı anlamları açıklığa kavuşturmak için kullandığı edebi bir üsluptur. Bazen bağlam, konuşanı cümlelerin bazı unsurlarını eksiltmesine sevk edebilir. Hazif cümlelerin anlamında bir karışıklık olmaması halinde kullanılır. Dilciler, hazifle zikir (ziyâde) konusunu birlikte ele almışlardır. Cümlede hazfedilen unsurun gösteren lafzî ve manevî karineler vardır (Ebû Mûsâ 1996: 154). قَالَ فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ . قَالَ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ “Firavun, Alemlerin Rabbi de nedir? dedi. Musa: O göklerin ve yerin ve her ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbi'dir. Eğer gerçekten inanıyorsanız bu böyledir” (Şuara: 26/23-24) ayetinde, isnâdın

bir tarafı olan haber zikredilmiş, mübtedâ hazfedilmiştir. Cümle bu haliyle anlaşılacaktır. Hazf edilen öge belirlenirken, nahiv, sarf ve anlam ilkeleri zihindeki yerini korur. Bunların yanında metin bütünlüğü ve bağlam hazfedilen ögenin belirlenmesinde önemlidir. İbn Yaîş (ö. 643/1245) hazif konusunda genel bir kaideyi şöyle izah eder: Mübtedâ ve haberin birlikte kullanımından cümlenin anlamı tamamlanır. Mübtedâ anlamın kalkış noktası, haber onun vardığı yerdir. Ancak lafzî veya manevî bir karineden dolayı bunlardan birisinin hazfedilmesi anlamı olumsuz etkilemez. Lafız zikredilmeden anlam anlaşıldığı durumlarda, lafzın hazfine izin verilir. İbn Yaîş'in zirkettiği ettiği ilke, bütün gramer unsurları için geçerlidir.

Sîbeveyhi, hazfî “söz genişlemesi” ve “söz daralması” olarak niteler. Kur'an-ı Kerim'de bunun örnekleri çoktur. *وَأَسْأَلُ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعَيْرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا* “Bulduğumuz kent halkına ve aralarında olduğumuz kervana sor” (Yusuf: 12/82) ayetinde *أهل القرية* demektir. *بل مكر الليل والنهار* “gece ve gündüzün tuzakları” (Sebe: 34/33) ayetinde *مكرم في الليل والنهار* demektir. *ولكن البر من آمن بالله* “Allah'a iman edenlerin iyiliği” (Bakara: 2/177) ayetinde *البر من آمن بالله واليوم الآخر* kastedilmektedir (Sîbeveyhî 1898: I, 212-213). Örneklerde, Sîbeveyhi'nin yorumlarına dayanak olan karineler vardır.

Eksiltili yapılarda sözcüklerin oynadığı rolü gözden kaçırmamak gerekir. Sözcüklerin birlikte oluşturdukları gramatikal ilişkiler eksiltili yapıyı tespite yardımcı olan lafzî veya manevî karine olarak kabul edilir. Örneğin, *زَجَّجَ* ‘(kaşlarını) inceltti’ kelimesinin anlamı gözle birlikte kullanılması mümkün olmadığı için *زَجَّجَتِ الْفَتَاةَ عَيْنِهَا* ‘genç kız gözlerini inceltti’ şeklinde söylenmez. Bu anlamdan hareketle, nahivciler şâirin şu beytinde *عيون* kelimesini *الحواجب* kelimesine atfedilmesini uygun görmemişlerdir.

إذا ما الغانبات برزن يوما
وزججن الحواجب والعيونا

Güzel kızlar bir gün dışarı çıktıklarında kaşlarını incelttiler ve gözlerine sürme çektiler

Matuf ile matuf aleyh arasında olması gereken uyum yukarıdaki beyitte yoktur (Eşmûnî 1955: III/120). İnceltme anlamına gelen *زَجَّجَ* fiili ile birlikte gözler ve kaşlar arasında atfî söz konusu olmayınca vâv, maiyyet vâvı olmaktan çıkar. Bundan dolayı nahivciler, *العيون* kelimesinden önce hazfedilen bir fiilin (*كحلن*) olduğuna hükmetmişlerdir. Böylece cümlenin takdiri “*وزججن الحواجب وكحلن العيون*” şeklinde olur.

2. Takdim -Tehir

Takdim - tehir söze ayrıcalık katan bir unsurdur. Arapça cümle yapısı sözcük sıralaması açısından birçok dile oranla esnek bir yapıya sahiptir. Örneğin

بُئِينَةٌ أَحِبُّ جَمِيلًا / أَحِبُّ بَثِينَةً جَمِيلًا / أَحِبُّ جَمِيلًا بُئِينَةً ‘Cemil Büseyneyi seviyor’ üç farklı şekilde söylenir. Esnek sözdiziminden doğan anlam farkını gözden kaçırmamak etmemek gerekir (Mütevekkil 2005: 32). Konunun nahiv ilmi yanında belâgatla ilgili tarafı da önemlidir. Bu konu çok faydalı, birçok güzelliği içeren, söz üzerinde tasarrufta bulunmaya sağlayan ve sınırları çok geniş olan bir konudur. Her zaman sana özgün bir ifadenin yolunu açar ve anlatımda güzel bir üslup bulmanı sağlar. Nice şiiri dinlemekten zevk alır ve güzelliğinden çok etkilenirsin. Sonra araştırınca bir şey öne alındığı (takdim) ve bir lafız olması gereken yerden başka bir yere taşındığı için beğendiğini fark edersin (Cürcân 2008: 135). Cümle öğelerinin sıralanışı dönüşümün en bariz ve açık unsurlarından biridir. Konuşan cümle yapısında önce gelmesi gereken bir öğeyi erteleyerek sonra gelmesi gereken öğeyi öne çekerek cümleye yeni bir anlam kazandırmayı hedefler (Amâyira 1984: 88).

Takdim iki yoldan biriyle olur: a) Tehir niyetiyle yapıldığı söylenen takdim: Bu bir lafız takdim edilmekle birlikte, öğelerin normal dizilişindeki hüküm korunan takdimdir. مُنْطَلِقُ زَيْدٍ ‘Gitmektedir Zeyd’ cümlesinde olduğu gibi, haberin mübtedânın önüne alınması. b) Tehir niyetiyle yapılmayan takdim: Bu durumda lafız bir hükümden başka bir hükme taşınır. Her biri hem mübtedâ hem haber olma ihtimali olan iki isimden bir cümle kurulacağı zaman biri diğerinin önüne alındığı olur. زَيْدٌ ve مُنْطَلِقُ kelimeleriyle cümle kurulacağı zaman bazen زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ bazen de مُنْطَلِقُ زَيْدٌ şeklinde gelir (Cürcânî 2008: 102).

b) Tehir niyetiyle yapılmayan takdim: Bu durumda lafız bir hükümden başka bir hükme taşınır. Her biri hem mübtedâ hem haber olma ihtimali olan iki isimden bir cümle kurulacağı zaman biri diğerinin önüne alındığı olur. زَيْدٌ ve مُنْطَلِقُ kelimeleriyle cümle kurulacağı zaman bazen زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ bazen de مُنْطَلِقُ زَيْدٌ şeklinde gelir (Cürcânî 2008: 102).

Araplar, bir öğeyi öne alırken, önem ve özen anlayışıyla hareket etmişlerdir. Sibeveyhi fâil ve mef’ûl konularını işlerken “görünen o ki fâil ve mef’ûlün her ikisi de önemli olmakla birlikte Araplar daha çok önem verdikleri öğeyi takdim ederler şeklinde yorumlar. Nahivciler Sibeveyhi’nin bu sözünü açıklık kazandırır. Kişi bazen bir fiilin belirli bir kişi üzerinde gerçekleştiğini anlatmak ister, fâili önemsemez. Örneğin, bir hâricî, bozgunculuk yaparak birçok kişiyi sıkıntıya soktu; bu yüzden de insanlar onu öldürülmesini isterler. Hâricîyi biri öldürüp başka biri bunu diğerine bildirmek istediğinde قَتَلَ الْخَارِجِيَّ زَيْدٌ ‘Hâricîyi Zeyd öldürdü’ der. Çünkü haber veren bilir ki Hâricîyi öldüren kişinin Zeyd olduğunu bilmekte insanlar için özel bir yarar yoktur. Müberred, tertip anlam ilişkisini Zeccâcî’den şöyle nakleder: “Ebu’l-‘Abbas, زَيْدٌ ضَرَبْتُ زَيْدًا cümlesi ile زَيْدٌ ضَرَبْتُهُ cümlesi arasındaki farkı sorar. زَيْدٌ ضَرَبْتُهُ cümlesinde, kendinden haber vermek isterken زَيْدٌ ضَرَبْتُهُ cümlesinde ise,

Zeyd hakkında haber vermek istersin (Zeccâcî 1979: 137). *رَيْدٌ يُهَيِّئُ عَمْرًا* cümlesi ile *رَيْدٌ يُهَيِّئُ عَمْرًا* cümlesi aynı anlamı ifade etmez. Birinci cümlede amaç tebrik edeni (Zeydi) vurgularken, ikinci cümlede sadece bir durumdan haber verilir.

Kur'an-ı Kerim'de *كِتَابٌ أَنْزَلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِتُنذِرَ بِهِ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ* "Bu sana insanları kendisiyle uyarman için ve mü'minlere öğüt olarak indirilmiş bir kitaptır. Artık ondan dolayı göğsünde bir sıkıntı olmasın" (Araf: 7/2) ayetinde *لِتُنذِرَ* lafzının tehir edildiği görülmektedir (Ahfeş 1985: I, 319). Kelimelerin tertibindeki bu esneklik olmasaydı, dil birçok anlam zenginliğinden mahrum olurdu (Ebû Mûsa 2014: 192). Bazen mübtedâ ve haberin her ikisinin de marife olduğu durumlarda ve onları tespit etmeye yardımcı olacak bir lafzî ve manevî bir karine bulunmadığında sıralamaya uymak zorunluluğu doğmaktadır. Nahivciler her iki ögenin marife olmasına *أَفْضَلُ* *زَيْدٌ أَخُوكَ* cümlesini, her iki ögenin nekra olmasına ise *أَفْضَلُ* *مِنْكَ* cümlesini örnek gösterirler. Fâille mef'ûl bihin karıştırılması şüphesinin olduğu ve ayırt edecek bir karinenin bulunmadığı durumlarda fâilin öne alınması gerekir. *مُوسَىٰ ضَرَبَ عَيْسَىٰ مَوْسَىٰ* cümlesinde, sözcüğün yerini belirleyen i'râb alameti ortaya çıkmadığından sıralamaya uymak gerekir (İbn Cinnî 1971: I/35).

Sonuç

Dil birikiminin güncellenmesi gerekliliğinden hareketle Arap dilciler, dil bilim alanındaki gelişmeler ışığında yeni araştırmalara yönelmişlerdir. Batılı dilcilerin geliştirdiği teorileri Arapçaya uygulama çabası bunlardan biridir. Arapça açısından dilbilim alanında yaşanan gelişmelere bakıldığında, De Saussure ve Chomsky gibi dilcilerden alıntılarının sıkça yapıldığı görülür. Dil araştırmalarında, üretici dönüşümsel dilbilgisi, metin dilbilim, bağlam teorisi gibi Batı'da revaçta olan bu akımların Arap dünyasında da ilgi uyandırdığı görülmektedir. Sîbeveyhi, Abdulkâhir el-Cürcânî, İbn Cinnî gibi dilcilerin görüşleri incelendiğinde Batı'da yakın zamanda gelişen dil yaklaşımlarının, Arap dil geleneğine uzak olmadığı anlaşılır. Cürcânî'nin geliştirdiği nazım teorisinin, günümüz dil bilim çalışmalarıyla özellikle de üretici dönüşümsel dilbilgisi arasında ortak noktalara sahip olduğu üzerinde durulmaktadır. Bu anlamda üretici dönüşümsel dilbilgisi, geleneksel dil araştırmalarından beslenen, özellikle Arap dil geleneğinde benzerlikleri olan bir teoridir.

Genel anlamda, dil çevreleri tarafından kabul gören üretici dönüşümsel dil bilgisi, Arapça açısından iyi değerlendirilerek katkı sağlayacak yönleri üzerinde durulmalıdır. Anlama dayalı bir teori olan üretici dönüşümsel dilbilgisi, cümleden kaynaklanan anlam sorununu, yüzeysel ve derin yapı kavramlarıyla çözmeye çalışır. Derin ve yüzeysel yapı vurgusu yapan dilciler, yüzeysel yapıya vukufiyetin derin anlamı çözmeye yeterli olmadığını söylerler. Bazı dilcilerin, üretici dönüşümsel dil bilgisinin Arapçaya uyarlanması konusunda girişimleri vardır. Uygulamada bu teorisinin Arapçaya katkısı olduğu kabul edilmektedir. Dönüşüm unsurları olarak bilinen hazif, takdim ve tehir gibi konular, dilin

yansıtma gücünü artırır. Chomsky, üretici dönüşümsel dilbilgisi anlayışıyla zihinsel yönü olan genel bir dil teorisi ortaya koymaya çalışır. Çünkü ona göre dil insanı diğer canlılardan ayıran aklî bir olgudur. Anlamı esas alan dil anlayışının hâkim olduğu süreçte, üretici dönüşümsel dilbilgisi, diller için genel geçer ilkeler koymayı hedefler.

Cümlelerin ilk yapısından (derin), yüzeysel yapılara dönüşmesini sağlayan ve dillerde farklı şekillerde gerçekleşen dönüşüm unsurlarıyla, sınırlı sayıdaki dil yapıları sınırsız anlamları ifade etme imkânı kazanır. Belâgat yönü de olan dönüşüm, dilde cümle yapısını bozmadan yapılan bir takım değişikliklerdir. Arapça açısından örneklendirilen yaklaşımın Türkçe dil yapısıyla karşılaştırılması, her iki dilin ortak ve farklı yönlerini kavrama ve iki dil arasında başarılı çeviri çalışmalarında kolaylık sağlayacaktır. Bu anlamda çalışmanın yeni araştırmalara sevk etmesi umulmaktadır.

Kaynakça

- ‘Abd Muhammed, *en-Nass ve ‘l-Hitâb ve ‘l-İttisâl*, el-Akademiyetu’l-Hadîse li’l-Kitâbi’l-Câmi’iyyi, Kahire, 2014
- Abdullatif, Muhammed Hamase, *en-Nahvu ve ‘d-Delâle Medhal li Dirâseti’l-Ma‘nâ en-Nahvî ed-Delâlî*, Dâru’ş-Şurûk Beyrut, 1968.
- Ahfeş, Saîd b. Mes‘ade, *Meâni’l-Kur‘ân* (thk. A. Muhammed Emîru’l-Verd), ‘Âlemu’l-Kutub, Kahire, 1985.
- Amâyira, Halil Ahmed, *fi’n-Nahvi ve Terâkîbihâ Menhec ve Tatbîk*, ‘Alemlu’l-Ma‘rife li’n-Neşr ve’t-Tevzi’, Cidde, 1984.
- Amâyira Halil Ahmed, *el-Mesafe beyne’n-Tanzîri’n-Nahvî ve’t-Tatbîki’l-Lugavî*, Dâru Vâil li’n-Neşr ve’t-Tevzi’, Amman, 2004.
- Aziz, Gülizar, *el-Karine fil’l-Lugati’l-‘Arabiyye*, Dâru Dicte, Amman, 2009.
- Baykent, Ufuk Özen, *Chomsky’nin Bilişsel Dil Yaklaşımının Yabancı Dil Eğitiminde Uygulanabilirliğine İlişkin Bir Soruşturma* (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa, 2015.
- Bedevis, Tabâne, *min Belâgati’l-Kur‘ân*, Nahdatu Mısır li’t-Tıba‘a ve’n-Neşr ve’t-Tevzi’, Kahire, 2005.
- Behensâvî, Hüsam, *Ehemmiyyetu’r-Rabt beyne’t-Tefkîri’l-Lugavî ‘inde’l-‘Arab ve Nazarâtu’l-Bahsi’l-Lugavî’l-Hadîs*, Mektebetu’s-Sekâti’d-Dîniyye, Kahire, 1984.
- Buhayrî, Sa‘îd Huseyn, *‘İlmu Lugati’n-Nas el-Mefâhîm ve ‘l-İtticâhât*, Mektebetu Lubnan Nâşirûn, Beyrut, 1997.
- Chomsky, Noam (2011), *Dil ve Zihin* (çev. Ahmet Kocaman), Bilge Su Yayıncılık, Ankara, 2011.
- Cürcânî, Abdülkâhir (2008). *Delâilü’l-İ‘câz Sözdizimi ve Anlambilim* (çev. Osman Güman), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Cürcânî, Abdülkâhir, *Delâilu’l- İ‘câz* (nşr. Mahmud Mahmud Şâkir), Mektebetu’l-Hanci, Kahire, 1984.
- Demirci Kerim (2010), *Derin Yapı ve Yüzey Yapı Kavramlarından Ne Anlıyoruz?* (Turkish Studies, Volume 5/4 Fall)

- Derviş, Ahmed, *Dirâsetu'l-Uslûb, beyne'l-Muâ'sara ve't-Turâs*, Dâru Garîb li't-Tıba'a ve'n-Neşr ve't-Tevz', Kahire, 1998.
- Ebü Mûsâ, Muhammed Muhammed, *Hasâisu't-Terâkîb Dirâse Tahlîliyye li Mesâili 'İlmi'l-Meâ'nî*, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1996.
- Eşmûnî, Şerhu'l-Eşmûnî 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik (thk. Muhammed Muhyiddin Abulhamid), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyye, Beyrut, 1955.
- Hicâzî, Mahmud Fehmi, *Medhal ilâ 'İlmi'l-Luga*, Daru Kabâe li't-Tıba'a ve'n-Neşr ve't-Tevzi', Kahire, 1998.
- İbn Cinnî, Ebu'l- Feth Osman, *el-Hasâis*, (thk. Muhammed Ali en-Neccâr), Daru'l-Fikr, Dimeşk, 1971.
- İmer Kamile, Ahmet Kocaman ve A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2.Basım, İstanbul, 2013.
- İsevî, 'Abdusselam, *el-'Alakâtu'l-Ma'neviyyeti'l-Nahviyye Mukârene Lisâniyye*, el-Matbaa'tu'l-Resmiyye li'l-Cumhuriyeti't-Tûnûsiyye. Tunus, 2010.
- İstîtiyye Semîr Şerif, *el-Lisâniyyât el-Mecâl ve'l-Vazîfe ve'l-Menhec*, 'Âlemu'l-Kutubi'l-Hadîs, İrbid, 2008.
- Kıran Zeynel ve Ayşe Eziler Kıran, *Dilbilime Giriş*, Seçkin, Ankara, 2013.
- Lâşîn, 'Abdulfettâh, *et-Terâkîbu'n-Nahviyye min Ciheti'l-Belâgiyye 'inde 'Abdilkâhir el-Cürçânî*, Dâru'l-Merfîh li'n-Neşr, Riyad, 1980.
- Laynes, John, *Nazariyyetu Chomsky el-Lugaviyye* (çev. Hilmi Halil). Dâru'l-Ma'rifeti'l-Cami'yye, İskenderiye, 1985.
- Müldür, Fatih, *Kayı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, "Noam Chomsky'de Üretici Dilbilgisi: Derin Yapı ve Yüzey Yapı Ayrımı" (Sayı 7/ Güz 2016), ss.59-74.
- Râcihî, 'Abduh, *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersi'l-Hadîs Bahs fi'l-Menhec*, Daru'n-Nahdati'l-'Arabiyye li't-Tıba'a ve'n-Neşr, Beyrut, 1986.
- Remâli, Memduh Abdurrahman, *el-'Arabiyye ve'l-Vazâifu'n-Nahviyye*, Daru'l-Ma'rifeti'l-Cami'yye, İskenderiye, 1996.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb* (thk. 'Abdusselam Muhammed Harun), 'Alemlu'l-Kutub, Beyrut, 1983.
- Ullmann, Stephen, *Devru'l-Kelime fi'l-Luga* (çev. Kemal Muhammed Bişr),. Mektebetu Lübnan, Beyrut, trs.
- Vardar, Berke, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul, 2002.
- Vardar, Berke, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1982.
- Vendryes, Josehp, *el-Luga* (çev. Abdulhamid ed-Devâhilî vd.), Mektebetü Angelio el-Mısıriyye, Kahire, 1950.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kasım 'Abdurrahman b. İshak, *el- İdâh fî 'İleli'n-Nahvi* (thk. Mazin el-Mubarek), Daru'n-Nefâis, Beyrut, 1979.
- Zekeriyya, Michel, *el-Elsüniyyetü't-Tevlîdiyye ve't-Tahvîliyye 'İnde'l-'Arab ve Kavâ'idu'l-Lugati'l-'Arabiyye*. el-Müessesetü'l-Cami'yyetü li'Dirâsâti ve'n-Neşr ve't-Tevzi', Beyrut, 1986.